

HOFFMANN ZSUZSANNA

Hannibal diplomáciai tevékenységéhez

A zseniális karthágói hadvezér széles körben ismert katonai tevékenysége mellett kevesebb figyelmet kapott diplomáciai ténykedése. Kérdés, hogy ezen a téren milyen kvalitásokkal büszkélkedhet a nagyszerű stratégia. Mire számíthat Karthágóban egy „bukott” hadvezér? Bizonyíthat-e saját hazájában, avagy mit érhet el a keleti diplomáciában? A jelzett kérdésekre a rendelkezésre álló források – nemegyszer egymásnak ellentmondó információi – alapján keressük a válaszokat. A leginkább szóba jöhető források Polybios, Lívius, Appianos, Cornelius Nepos, Plutarchos és Iustinus írásai, továbbá segítik a kérdés tisztázását az újabb karthágói ásatási eredmények is. Sajnálatos módon hiányoznak a másik oldal, vagyis Karthágó és Hannibal szempontjaira rávilágító források, csupán közvetett híradásokból tudjuk, hogy a pun hadvezérnek gondja volt arra is, hogy tetteit megörökítse, ezért görög történetírókat vitt magával itáliai hadjáratába, hogy azok hitelesen tolmácsolják az eseményeket. Az adott kérdéskör kapcsán – a források ellentmondásossága mellett – Hannibalnak főként a Kr. e. 202 utáni¹ tevékenységét vizsgáljuk, egészen a 183-ban bekövetkezett haláláig.²

Hamilkar Barkas fia, Hannibal katonai és diplomáciai képzésének első helyszíne köztudottan Hispania volt, ahova apja, a „bukott” hadvezér visszavonult, és magával vitte az akkor kilencéves fiát is. Hamilkar itt egy kis karthágói birodalmat épített ki, ehhez a katonai tevékenység mellett diplomáciai adottságokra is szükség volt, tekintettel az igen harcias és nehezen kezelhető különböző ibér törzsekre. Hannibal számára tehát adott volt a jó iskola. A rómaiak nem ok nélkül tartottak a punoktól, s éreztek rá arra, hogy azok veszélyes riválisaik és méltó ellenfeleik a Földközi-tenger térségében. Föníciai gyökereik, illetőleg a Mediterraneum nyugati térségében kiépített birodalmuk, a föníciai és karthágói telepek sora Észak-Afrikán kívül az Ibér félszigeten, a mai Franciaország déli részén, továbbá Szardínia, Korzika és Szicília területén a kereskedelmi kapcsolatokon túlmenően határozott diplomáciai-politikai hátteret is feltételeznek.

Hannibal jó diplomáciai érzékére vall, hogy a rómaiak ellen tervezett háborúját az ellenfél területén, részben Hispaniában, részben Itáliában kívánta lefolytatni. Ennek érdekében többek között szándékában állt megbontani Róma itáliai szövetségi rendszerét, külső erősítésként pedig a makedón Philippos szövetségét is szeretne volna megnyerni. Erőssége volt a felderítés, a kémek alkalmazása, az árulók beszerzése, illetőleg nem válogatott a módszerekben, hogy információhoz jusson. Appianos elmondja róla, hogy Itáliába érkezve

¹ Berizzi, G.: *Annibale. Strategia e Imagine*. Perugia, 1984.; uő.: *Studi di storia annibalica*. Firenze, 1984.; Barceló, P.: *Hannibal*. München, 1998.

² Ugyanebben az esztendőben halt meg nagy ellenfele, a zamai győztes Scipio Africanus is. Erre a tényre már a kortársak is felgyeltek, lásd még: Christ, K.: *Hannibal and Scipio Africanus*. Zürich, 1971.

még külsejét is gyakran változtatta: „Folytonosan váltogatta ruháját és hajviseletét, egyre újabb viseleteket talált ki. És amikor a kelták látták, hogy a tömegben körüljárva egyszer öregember, azután fiatalember, azután középkorú és szüntelenül más és más, elcsodálkoztak, és azt gondolták, hogy isteni természet jutott neki osztályrészül.”³ Jellemző Hannibal óvatosságára – egyben kegyetlenségét is igazolja –, hogy a trasimenusi győzelem után (Kr. e. 217) kivégeztetett ötezer foglyot, nehogy esetleg fellázadjanak ellene. Fabius Maximus – aki maga is kiváló hadvezér volt – nem véletlenül tanácsolta, hogy „csak akkor szabad egy katonai lángeleme ellen harcolni, ha az szorult helyzetbe kerül”.⁴ Az Alpokon való átkelés és a váratlan itáliai megjelenés lényegében elvonási manőver volt, ugyanis Róma 218-ban az egyik *consult* elindította hadsereggel Szicíliába, illetőleg Észak-Afrikába, a másikat pedig Hispaniába. Ezt a Karthágó elleni közvetlen támadást védte ki Hannibal váratlan és hatásos lépése.

Hannibalnak és pártjának – Barkidák – a támogatottsága már a háború során (Kr. e. 218–202) is ingadozott, feltűnő módon éppen a Cannae⁵ melletti híres győzelmet követően, 215 után vált visszafogottabbá. Appianos ezzel kapcsolatban – Quintus Fabius nyomán – a következő információt adja: „Hannibal pedig, bár a karthágóiaknak küldött jelentéseiben mindig túlértékelte teljesítményét, a sok veszteség miatt emberhiányban szenvedett, ezért katonákat és pénzt kért a karthágóiaktól. Hannibal ellenségei azonban, akik minden tettét figyelték, azt válaszolták: nem értik, hogyan kérhet Hannibal segítséget, amikor az állítja, hogy mindig győzelmet arat, hiszen a győztes hadvezérek nem kérni szokták a pénzt, hanem hazaküldeni.”⁶ A karthágói arisztokrácia féltékenyen figyelte a zseniális fiatal stratégia itáliai sikereit – szemmel tartva hispaniai pozícióit⁷ –, és a győzelmek hírére az utánpótlás csökkentésével, sőt leállításával reagált. Milyen fogadtatásra számíthatott a pun hadvezér Zama után? Különös kettősség jellemzi a hozzá való viszonyulást: az előkelők a zamai veszteséget, a nép azonban a Cannae-i győztest látta a hazatérő Hannibalban. Mit tehetett ebben a helyzetben az a Hannibal, aki kilencéves kora óta Hispaniában, illetőleg Itáliában tartózkodott, és így saját hazájában kissé „idegen”, nehezen igazodik ki a politikai vezetés és kapcsolatok bonyolult rendszerében,⁸ a közéletben elharapózott korrupcióról nem is beszélve. A karthágói nagy, illetve kisebb tanácsban is zömmel a Barkidák ellenfelei ültek, akik „sikerés” ellenpropagandát folytattak. Ezért a zamai csata után – okkal tartva az otthoni fogadtatástól – nem közvetlenül Karthágóba, hanem először Hadrumentumba ment. A források

³ Appianos: *Róma története: A hannibali háború* 6, 2. Budapest, 2008. Ford. Forisek Péter.

⁴ Appianos: *Róma története*, 13, 55.

⁵ A Cannae melletti csata után Magón a karthágói tanács előtt esetleg a rómaiakra mért vereség nagyságát, hogy mindezt még érzékelhetőbbé tegye, bemutatta a tanácssterem bejáratánál felhalmozott aranygyűrűk tömegét, amelyet a csata után a római lovagok újjáról húztak le; beszédét lezárva erősítést – élelmiszert és pénzt kért (Livius 23, 12, 7). A jelenet tovább fokozta a Barkidák ellenzékének féltékenységét.

⁶ Appianos: *Róma története*, 16, 67.

⁷ Apja, Hamilkár szinte egy kis karthágói birodalmat épített ki Hispaniában, amit halála után veje, Hasdrubal, majd utána Hannibal vett át.

⁸ A karthágói állam történetéhez összefoglalóan lásd: Hahn István – Máthé György: *Karthágó*. Budapest, 1972.; Warmington, B. H.: *Karthágó*. Budapest, 1967.; Lancel, Serge: *Carthage*. Paris, 1992.; Huss, Werner: *Geschichte der Karthager*. (Handbuch für Altertumswissenschaft VII 8.) München, 1985.; uő.: *Die Karthager*. München, 1994.²; uő.: *Karthago*. München, 1995. Róma és Karthágó vetélkedéséhez újabban: Miles, R.: Rivalling Rome: Carthage. In: Edwards, C. – Woolf, G.: *Rom the Cosmopolis*. Cambridge, 2003. 123–146.; Karthágó római megítélése kérdéséhez: Waldherr, H.: *Punica fides – Das Bild der Karthager in Rom*. Gymnasium, 107. (2000) 193–222.

hallgatnak arról, mi történt Hadrumentumban, de annyi bizonyos, hogy innen megfelelő kísérettel tért haza.⁹ Livius közlése szerint (30, 35) a tanács előtt – reális diplomáciai érzéssel – elismerte, hogy nemcsak a csatát veszítette el, hanem magát a háborút is, így nincs más lehetőség, csakis a békekötés. A békekötés egyetlen ellenzőjét Hannibal durván lerángatta a szónoki emelvényről,¹⁰ és a karthágóiak siránkozását látva nevetésre fakadt. Hogy milyen oka lehetett erre, és ki mérte fel honfitársai közül reálisan a város helyzetét, kiderül Hannibal következő szavaiból: „Akkor kellett volna sírnotok, amikor elvették fegyvereinket, felgyújtották hajóinkat, s megtiltották, hogy külföldi háborút viseljünk, mert ez mérte ránk a halálos csapást. Nincs semmi okotok rá, hogy azt higgyétek: a rómaiak biztosítani fogják zavartalan békénket. Egyetlen állam sem képes elviselni a hosszú nyugalmat, s ha nem talál ellenséget kívül, majd talál otthon, mint ahogyan a különlegesen erős test is látszólag védett a külső betegségekkel szemben, és saját erői teszik tönkre. Mi viszont csupán azt érezzük meg az államunkat ért csapásból, ami személyes érdekünket érinti, és semmi sem dúlja fel jobban kedélyünket, mint a vagyónkban elszenvedett kár. Így aztán senki sem sóhajtozott amiatt, hogy elhurcolták a legyőzött Karthágóból zsákmányolt fegyvereket, noha látátok, hogy fegyvertelenül és mindentől megfosztva Africa annyi legyőzött népe között magunkra maradtunk; de most, mikor saját vagyonotokból kell kifizetni a hadisarcot, úgy jajgattok, mintha sírba tennék az államot! Nagyon félek, hamarosan be fogjátok látni: amiért ti ma sírtok, az volt a legkisebb csapás.” (Ford. Kiss Ferencné). A következők súlyát Hannibal látta reálisan.

Arról nincsenek pontos információink, hogy mit csinált Hannibal közvetlenül a békekötés után. Cornelius Nepos Hannibal életrajza¹¹ szerint Afrikában háborúzott, arról viszont hallgat, hogy mégis kívül. Nepos híradása annál inkább is kétségesnek tűnik, mivel szerinte Hannibal öccsével, Magóval együtt folytatta ezeket a harcokat, akiről viszont biztosan tudjuk, hogy 203-ban meghalt. Továbbá az is egyértelmű kikötés volt a győztes Róma részéről, hogy Karthágó nem viselhet háborút, s ezt a feltételt aligha merték volna a békekötés után azonnal megszegni.

Biztosnak tekinthető forrásadatunk a 196-os évről van. A bukott hadvezérben a nép továbbra is a Cannae-i győztest látta, a vereségért – Hannibal aktív propagandája hatására – az államvezetést hibáztatták. A nép bizalmát igazolja, hogy a „bukott” hadvezért *sufetté* választotta,¹² a források nem adnak hírt arról, hogy ki volt hivatali kollégája, avagy egyáltalán volt-e. Hannibal a polgári és közéletben kissé nehezen ismerte ki magát, de jó érzékkel tapintott rá a megoldandó problémákra, ebben esetleg segítségére lehettek apja mellett szerzett – nem csupán katonai – hispaniai tapasztalatai is. Az egyik központi kérdés kétségkívül az állam pénzügyi helyzetének rendezése volt, részben a háború okozta anyagi veszteségek, másrészt a tetemes római hadisarc fizetése miatt.¹³ Hannibalt a nép választotta meg, a két tanács ellenségesen viszonyult hozzá, ilyen módon terveit csak a törvény ereje, vala-

⁹ Hannibal akkori helyzetének értékeléséhez lásd: Hoffmann, Wilhelm: *Hannibal*. Budapest, 1971. 159. skk.; Lancel, Serge: *Hannibal*. Budapest, 2005. 256.

¹⁰ Polybios Történeti könyvei 15, 19.

¹¹ Nepos, Cornelius: *Híres férfiak*, 23, 7. Budapest, 1984. 143.

¹² Ez a római *consulokhoz* hasonló vezető tisztség, lásd még Hoffmann: *Hannibal*, 162–165.; Lancel: *Hannibal*, 261. skk.; Kotula, T.: *Hannibal-Sufet und seine vermeintlich demokratische Reform im Karthago*. Rivista Storica dell'Antichità, 13–14. (1983–1984) 87–101.

¹³ Az arisztokrácia a bevételek érdekében jelentősen fejlesztette afrikai ültetvényeit, sőt maga Hannibal is olajat termesztett zsoldosaival, ehhez lásd: Forisek Péter: *Maszinissza numida királysága. Karthágó és Róma*. Ókor, 1. (2002) 1. szám, 30–36.

mint a nép támogatása segíthette. Ez a helyzet lehetőséget adott a bukott hadvezérnek, hogy államférfiként is bizonyíthasson. Megtalálta a megoldást arra, hogy *sufetk*ént – eltérően a korábbi gyakorlattól – az arisztokrácia ne tudja ellenőrizni, illetve keresztülhúzni kezdeményezéseit.

Hannibal *sufetk*ént jelentős pénzügyi reformokat vitt keresztül, az arisztokrácia intenzív gáncsokodása ellenére. Ezzel együtt – a tanács ellenséges magatartása miatt – a néppel megszavaztatott egy olyan törvényt is, miszerint a tanács tagjait évenként újra kell választani, sőt senki nem maradhat hivatalban két egymást követő évben (Livius 33, 46). Ezzel a radikális lépéssel több száz éves gyakorlatot változtatott meg, ami lehetővé tette saját híveinek a tanácsba való bejuttatását, s ezzel formálissá vált a tanács ellenőrzési joga a *sufeti* tisztség felett. Hosszú katonai pályafutása után a polgári és közéletben is bizonyított, módszerei talán vitathatók, de diplomáciai érzéke kitűnő. A reform eredményeként pontos áttekintést kapott a bevételekről és a kiadásokról, ellenőrizte a teljes költségvetést, és keményen behajtott minden kintlévőséget. Kertész István véleménye szerint¹⁴ Hannibal egy újabb Róma ellenes hadjárat pénzügyi alapjait kívánta megteremteni. Ez a vélemény a források alapján nem bizonyítható, viszont a kisemberek adóterheit jelentősen könnyítette. Hannibal pénzügyi reformjának köszönhetően – természetesen nem zárva ki más tényezőket sem – Karthágó gazdasága különös virágzásnak indult, olyannyira, hogy erre Róma is felfigyelt. Több ízben szállított gabonát Rómának, sőt ellenszolgáltatásra sem tartott igényt, amit azonban Róma nem fogadott el. Karthágó sokoldalú gazdasága, gyarmatai, szövetségesei, kereskedelmi kapcsolatai, hajózási monopóliuma, produktív kézműipara és ültetvényes mezőgazdasága még mindig jelentős gazdasági erőt képviselt.¹⁵ Ne felejtjük el, hogy a második pun háború főként Hispania és Itália területén zajlott, csupán a befejezés helyszíne volt Észak-Afrika, ilyen módon a háborús pusztítás kevésbé érintette a karthágói államot. Erre akkor Róma sem figyelt eléggé. A példátlan méretű gazdasági fellendülés igazolja a karthágóiak gyors alkalmazkodó képességét, hihetetlen kitartását, de a jó kereskedelmi-diplomáciai kapcsolatok továbbélését is. A rómaiakhoz viszonyítva az is előnyük, hogy a Földközi-tenger keleti és nyugati térségében is otthonosan mozogtak, a jó kapcsolatok mellett rutinos helyzetfelismerők is voltak.¹⁶ 191-ben – tíz évvel a békekötés után – a város ajánlatot tett a hadisarc egy összegben történő kifizetésére, ahogyan erről Liviustól értesülünk (36, 4, 7).

Az arisztokrácia sorozatos sikkasztásainak leleplezése hatására az érintettek – meglepő módon – éppen legyőzőjükhöz, Rómához fordultak panasszal. Hannibalt azzal vádolták, hogy III. Antiochossal folytat tárgyalásokat. Reakcióként Róma – mellőzve Scipio Africanus ellenvéleményét – követséget küldött Karthágóba, hogy az ottani tanács előtt vádat emeljenek Hannibal diplomáciai próbálkozásai miatt.¹⁷ A római diplomácia is óvatosságot tanúsított, a küldöttség „hivatalos” feladatként ugyanis Karthágó és Numídia ellentétének a rendezését kapta. Hannibalt sem hagyta cserben „diplomáciai érzéke”, helyzetét reálisan

¹⁴ Hannibal „téli hadjárata”. História, 28. évf. (2006) 2. szám, 25–27.

¹⁵ Appianus (i. m. Líbia története 93) későbbi, a 3. pun háború előtti időszakra vonatkozó adatai is alátámasztják a karthágói gazdaság szinte hihetetlen teljesítőképességét, miszerint naponta 100 pajzsot, 300 kardot, 1000 hajtógéphez való lövedéket, 500 lándzsát és pajzsot készítettek, valamint annyi hajtógépet, amennyit csak tudtak. Ennek köszönhetően egy hónap alatt jelentős mennyiségű fegyvert készítettek, továbbá egyidejűleg építettek 120 hajót is.

¹⁶ Ennek kapcsán érdemes emlékeztetni arra, hogy a Róma és Karthágó között a pun háborúkat megelőzően létrejött szerződések is egyértelműen igazolják az utóbbiak diplomáciájának rugalmas és kiterjedt voltát, lásd: Polybios 3, 26, 1.

¹⁷ Livius 33, 47.

felmérte, és kalandos úton távozott Karthágóból. Cercina szigetén föníciai hajóra szállt, állítva, hogy hivatalos küldetésben Karthágó anyavárosába, Tyrosba tart.¹⁸

A Földközi-tenger keleti medencéjében a Kr. e. 3–2. században a hellenisztikus utódállamok egymás közötti küzdelme folyt, kezdetben Nagy Sándor egykori birodalmának a visszaállításáért, később már csak az elsőségért.¹⁹ A hellenisztikus világot elfoglalták a saját területi-hatalmi harcai, s eközben nem vette észre a nyugat felől – Róma megerősödése miatt – fenyegető veszedelmet, sőt amit érzékelt belőle, azt is alábecsülte.²⁰

Hannibal tehát 195-ben Tyrosba szökött, ahol fontos kapcsolatokat sikerült kiépítenie. Jelentős információkkal szolgált számára a Tyros és Karthágó között hajózó kereskedők, továbbá fontos adalékok birtokába jutott a Selukida uralkodó, III. Antiochos vonatkozásában is. Hannibal választása nem véletlenül esett – a térség legerősebb és legkiterjedtebb birodalmával rendelkező – Antiochosra, ugyanis a Ptolemaiosok Egyiptoma baráti kapcsolatban állt Rómával, a makedónokat pedig két háborúban győzték le a rómaiak. Milyen eredménnyel járhatott kettőjük találkozása? Mit tervezett Hannibal, és mit szolt mindehhez Róma? A zseniális stratégia jelenléte visszatartja Rómát a Seleukida Birodalom elleni támadástól, avagy éppen ez hívja ki Róma haragját? További fontos kérdés az, hogyan illik bele mindez Róma keleti diplomáciájába. Rómának a hellenisztikus kelettel való kapcsolata nem csupán háborús összecsapásokat jelentett, hanem alkalmazkodnia kellett az ottani diplomáciai és politikai gyakorlathoz is, ami számukra is új volt, ugyanis lényegesen elért a római szokásoktól.

A hellenisztikus keleten csupán az említett három nagy monarchia töltött be nagyhatalmi szerepet, de a kisebb hellenisztikus hatalmak, Pergamon és Rhodos, Pontos, Bithynia, Kappadókia, Armenia, továbbá néhány görög államszövetség és liga (Achai szövetség, Aitóliai szövetség, az arkadiai, akarnaniai, boiótiai, tessaliai liga) szerepével is számolni kellett. Szintén nem hagyható figyelmen kívül a térség erőviszonyait illetően a Kr. e. 250 körül létrejött Parthus Királyság, valamint a zsidók szerepe sem. Az illyr háborúkat²¹ követően Róma Makedóniával került konfliktusba. Az első háború Hannibal itáliai hadjárata idején (Kr. e. 215–205) zajlott, amit két további összecsapás követett (200–197, 171–168), a konfliktus végleges lezárására 146-ban, a Pydna melletti csatában került sor. 168 után a római külpolitika határozottan agresszívabbá vált. A vezető politikai körök – elsősorban a kereskedelemben érdekelt lovagok és senatorok – sikertelennek látták a korábbi hódító politikának azt a jellegzetességét, hogy a legyőzött államok önállóságának megszüntetése helyett beérték a térségben megszerzett domináns pozíciókkal. A Seleukida uralkodóval folytatott diplomáciai próbálkozások (Kr. e. 196–193) kudarca után került sor háborúkra. Róma 191-ben a görögországi Thermopylainál és 190-ben a kisázsiai Magnesiánál aratott győzelme lényegében eldöntötte a kérdést, az ezt követő apameiai békében (188) Antiochos jelentős területeket veszített, többek között Kis-Ázsia nagy részét is.

Milyen szerepet vállalt a Kr. e. 2. század első évtizedeinek bonyolult keleti diplomáciájában Hannibal? Miután távozni kényszerült Karthágóból, és kudarcot vallott Tyrosból

¹⁸ Ehhez lásd még: Hans-Günther, L. M.: *Hannibal im Exil: seine antirömische Agitation und die römische Gegnerwahrnehmung*. In: *Studia Phoenica X: Punic War*. Leuven 1989. 241–250.

¹⁹ A hellenisztikus államok egymásközi kapcsolatairól és háborús konfliktusairól jó összefoglalást ad Bengtson, Hermann: *Die hellenistische Weltkultur*. Stuttgart, 1988. 90–116.

²⁰ Róma keleti diplomáciájához bővebben lásd: Podes, St.: *Die Dependenz des hellenistischen Ostens von Rom zur Zeit der römischen Weltreichsbildung*. Frankfurt am Main, 1987.; Bernhard, R.: *Rom und die Städte des hellenistischen Ostens* (3-1 Jhd v. Chr.) München, 1998.

²¹ Első illyr háború Kr. e. 229–228; második 219; Illyria elfoglalása 168.

szervezett hazatérési próbálkozása, III. Antiochos, Seleukida uralkodóval – aki akkor a legerősebb és legnagyobb kiterjedésű birodalom ura volt – kereste a szövetség lehetőségét, ezért Antiochiába utazott. A király akkor éppen Thrákiában tartózkodott, így az érdemi találkozáshoz csak később, 193-ban Ephesosban kerülhetett sor. Nehéz arra a kérdésre válaszolni, hogy Antiochos mennyiben fogadta el a zseniális és kitűnően tájékozott stratégia tanácsait, annyi viszont bizonyos, hogy befogadta udvarába. Az előző, 194-es évben házasságot kötött Antiochos lánya, Kleopatra és V. Ptolemaios egyiptomi uralkodó, ez az esemény egyben a béke garanciája is volt a két állam között. Antiochos követeket küldött Rómába (Kr. e. 194) is egy barátsági szerződés megkötése céljával,²² de érdemi eredmény nem született, ugyanis Róma azt a feltételt szabta, hogy Antiochos tartsa távol magát Európától. Az utóbbi ezt nem fogadta el, mivel – ősi örökségként – igényt tartott Thrákiára. Róma ellenkezését éppen ez váltotta ki, de a kisázsiai városok szabadságának védelmére hivatkozva sérelmezte Antiochos ottani fellépését is. A tárgyalások a következő évben (193) Ephesosban folytatódtak – Róma közben Pergamonnal is tárgyalt –, de érdemi eredmény ezúttal sem született (Livius 35, 17). Ezekre a tárgyalásokon Hannibal biztosan nem vett részt, a római diplomácia azonban igen hatékonyan dolgozott. A római követség egyik tagja, Publius Villius Tappalus több alkalommal is találkozott Hanniballal. Villius biztosítani akarta a pun hadvezért, hogy Róma részéről nem fenyegeti veszély, illetőleg tájékozódni kívánt – ez a valószínűbb – Hannibal terveiről. Liviustól úgy tudjuk (35, 14), hogy nem ért el különösebb eredményt, de annyit igen, hogy Antiochos bizalmatlanná vált Hannibal iránt. Ezekről a találkozásokról a megbízhatóbb Polybios is hírt ad; nála a következőket olvashatjuk: „A követek, mikor látták, hogy Antiochos az aitóliaiakkal rokonszenvezik, és kész a Róma elleni háborúra, rendkívül szívélyesen viselkedtek Hanniballal, azzal a szándékkal, hogy gyanússá tegyék őt Antiochos szemében.” (3, 11, ford. Mukaközy Gyula.) Olyan feltevés is megfogalmazódott a szakirodalomban, miszerint Hannibal is tájékozódni akart a római tervekről, illetőleg tisztázni kívánta magát az ellene korábban felhozott vádakkal szemben.²³ Appianos az ephesosi események kapcsán – a történeti kritika mellőzésével, forrásként Claudius Qaudrigariust jelölve meg – munkájában (Syriaka 10.) egy legendás, de tanulságos történetnek is helyt ad: „Beszélnek, hogy egy alkalommal a gymnasionban Scipio és Hannibal a hadvezetéséről folytatott nyilvános vitát. Scipio megkérdezte Hannibaltól, kit tart a legjobb hadvezérnek, ő pedig azt válaszolta, hogy a makedón Alexandrost. Scipio erre nem felelt, mivel elismerte Alexandros elsőségét, de tovább faggatta, hogy akkor ki a második Alexandros után. »Az épeirosi Pyrrhos« – felelte, ugyanis a vezér legfőbb erényének a bátorságot tartotta, és ennél a két királynál senki sem volt merészebb. Scipio már dühös volt, mégis megkérdezte, kit illet a harmadik hely, és azt remélte, hogy azt végre már neki juttatja. Ő viszont így felelt: »Engem, mert még fiatal voltam, amikor meghódítottam Ibériát, majd seregemmel átkeltem az Alpokon, amit Héraklés óta senki sem tett meg. Ezenkívül betörttem Itáliába, és tettem valamennyiötököt rettegéssel töltött el, elfoglaltam négyszáz várost, és Rómáért is többször megütköztem veletek. Mindeközben se pénzt, se katonát nem kaptam Karthágóból.« Scipio látta, hogy Hannibal még tovább magasztalná saját tetteit, ezért nevetve közbeszólt: »És hová helyeznéd magad a sorban, Hannibal, ha nem győztelek volna le?« Azt beszélnek, Hannibal észrevette Scipio féltékenységét, és így felelt: »Akkor én bizony Alexandros elé helyeztem volna magam.«²⁴ Hannibal jogos öntudattal méltatja saját had-

²² A eseményeket Livius (34, 58) közléséből ismerjük.

²³ Hoffmann: *Hannibal 177–178*.

²⁴ Az idézett részlet Appianos: *Róma története* című kötetben olvasható, fordította: Sipos Flórián, vö. még Lancel: *Hannibal*, 280.

vezéri teljesítményét, elismerve Scipio érdemeit, aki ilyen módon nem akárkit győzött le. Scipio köztudottan Hannibal Cannae mellett alkalmazott taktikáját másolta le Zamánál, továbbá sikeres visszavágásában döntő szerepet játszott a kitűnő numídi lovasság is.

Antiochosnál azonban sikerrel járt a római gyanúkeltség, és Hannibal kegyvesztett lett. A Seleukida uralkodó tervezett hadjáratában – Livius szerint (35, 18, 8) – már csak annyi szerepet szánt neki, hogy elterelésként a rómaiakat csábítsa Afrikába, és ott kösse le. Meg kell említenünk itt egy legendás, vitatott epizódot, nevezetesen azt, hogy a mélyen megsértett Hannibal – visszaállítandó a király bizalmát – elmeséli Antiochosnak a gyerekként apjának tett híres esküjét,²⁵ miszerint mindig gyűlölni fogja és ellensége lesz a rómaiaknak. Nem egyszerű a fia halála által megtört, tanácsadói²⁶ által befolyásolt Antiochos helyzete sem. A Rómában csalódott aitol szövétség azonban továbbra is támogatta, és 192 tavaszán elfogadtak egy arról szóló határozatot, hogy Antiochos segítésül hívják Görögország felszabadítására. Ez lényegében hasonló lépés, mint amikor a rómaiak Kis-Ázsia védelmében kívántak fellépni a Seleukida uralkodó ellen. Az erőegyensúly azonban meglehetősen kényes volt: az achai szövétség²⁷ Róma mellett állt, a makedón Philippos helyzetét egy időre eldöntötte a Kynoskephalai (197) melletti vereség, a thessaliali Démetriai erődje, amely 196 óta római kézen volt, az aitolok fennhatósága alá került. Ebben a helyzetben – 192 őszén – Antiochos úgy döntött, hogy egy expedíciós sereget – tízezer gyalogossal, ötszáz lovassal és néhány elefánttal – indít Tessaliába.

Ebben a háborúban Hannibalnak nem szánt szerepet a király, a tanácskozáson nem vett részt, sőt a bizalomvesztés folytán még annak a hajóhadnak a vezetését is megtagadta tőle, amivel korábban megbízta, ezzel kellett volna Afrikában elterelő hadműveleteket kezdenie. A változásban döntő szerepet játszott az aitol szövétség²⁸ részéről Thoas, akire Antiochos nagyon is hallgatott. Ez utóbbi elhitette vele, hogy amint megjelenik Görögországban, az ottani lakosság tömegesen csatlakozik hozzá. Nem szabad elfeledkeznünk arról a tényről sem, hogy a 196-os isthmosi játékokon történt szabadságdeklaráció²⁹ után sokan Rómához kezdtek húzni, továbbá a jeles Thoas talán kissé túlbecsülte az achai szövétség befolyását. Hannibal jól ismerte a rómaiakat, és tudta, hogy nem igazán vannak barátaik, érdekeiket azonban mindenütt éberem őrzik, így Görögországban is. Mint kitűnő katonai szakember, kritikusan értékelte a *phalanxa* épített taktikát, amely valóban nehezen ki-kezdhető egység volt, állóháborúra alkalmas, azonban nehezen manőverezhető, ilyen módon megújításra szorult. Ha valaki tisztában volt a hadászattal a mozgékonyaság, az átkaroló hadműveletek és a bekerítés jelentőségével, akkor Hannibal biztosan igen.³⁰ Aulus Gellius elbeszél egy idevágó történetet, miszerint Antiochos bemutatta díszesen felszerelt, gyakorlatozó hadseregét Hannibalnak, és megkérdezte, elég lesz-e a rómaiak ellen: „Hadi-zsákmánynak biztosan elég, akármilyen mohók is” – hangzott a válasz.³¹

²⁵ Az esküről tudósít Polybios (3, 11) és Livius (21, 1, 4, 35, 19, 3–4) is, számos kutató azonban vitatja a hitelességét, arra hivatkozva, hogy a 2. század első felében keletkezhetett azzal a céllal, hogy Róma erkölcsi indoklást adjon a Karthágóval szembeni cinikus agressziójára.

²⁶ Közülük az egyik, az akarnanai Alexandros korábban a makedón Philippos tanácsadója volt.

²⁷ A szövétség történetéhez lásd Larsen, J. A. O.: *Greek Federal States*. Oxford, 1968. 80–89.

²⁸ Larsen: *Greek Federal States*, 78–80.

²⁹ T. Quinctius Flaminius kihirdette a görög városok szabadságát.

³⁰ Erre a rómaiak is rájöttek, és Hannibal Cannae mellett alkalmazott taktikáját átvéve győztek Zamánál.

³¹ Gellius: Attikai éjszakák 5, 5, sajnos a forrásáról hallgat; vö. még: Bar-Kochva, B.: *The Seleucid Army. Organisation and Tactics in the Great Campaigns*. Cambridge, 1976.

Antiochos kezdetben sikeres volt, 192 őszén bevette Chalkis erődjét és elfoglalta Euboia szigetét, de Hannibal véleménye a király stratégiájáról továbbra is változatlan maradt. Kr. e. 192–191 telén egy Démetriásban tartott tanácskozáson – hosszú szünet után – jelen volt a pun hadvezér is. Az ottani eseményekről Livius tudósít, eszerint Hannibal kifejtette, a makedón Philippos³² szövetségét kell megnyerni: „Hiszen ha ő egyszer mellénk állott, ezt nem tudja meg nem történné tenni, s akkora haderőt bocsát rendelkezésünkre, amely nem csupán támogatásnak számít a Róma elleni háborúban, hiszen nemrég egyedül is képes volt feltartóztatni a rómaiakat. S ha hozzánk csatlakozik, miért kételkednék én – ne keltsen a szavam megütközést – a háború sikerében, mikor látom, hogy azok, akiknek a segítségével a rómaiak legyőzték Philippost, most maguk is ellenük sorakoznak fel? Az aitoliaiak, akik mint köztudomású, legyőzték Philippost, most az ő oldalán fognak harcolni a rómaiak ellen; Amynder pedig és az athamas nép, akik az aitoliaiak után a legtöbbet tették a háború sikeréért, mi mellettünk fognak állni. Philippos akkor – mivel te télen maradtál – egy-maga viselte a háború terhét. S mivel ti, a két leghatalmasabb király fogtok hadakozni Asia és Európa haderői élén egyetlen nép ellen, amely – hogy az én váltakozó szerencséjű vállalkozásomat ne is említsem – mindenesetre atyáink korában nem volt képes helytállni egyetlen ellenféllel, Epirus királyával szemben, akit pedig hogyan is lehetne hozzátok hasonlítani.”³³ Hannibal beszédében felhívta a figyelmet a király (ti. Antiochos) eddig elért eredményeinek jelentéktelen voltára, s hogy az aitolokon kívül csak olyan népeket sikerült szövetségesnek megnyerni, amelyek nem rendelkeznek önálló katonai erővel, illetve tartani kell egyesek (Euboia, Boiótia) Rómához való átállásától. A pun stratégia javaslata szerint jelentős erősítést igényel a király hadserege, továbbá elengedhetetlen volt a flottabővítés; meglátása szerint Kerkyra szigetének a megszállásával kellett elzárni a rómaiakat az Adriai-tengertől. Továbbá, tanácsa szerint Rómát egyidejűleg nyugat felől is meg kellett támadni, illetőleg elzárni az északnyugat felől, az illyr tengerparttól Görögországba vezető utat is.³⁴ Persze joggal merülhet fel a kérdés, hogy hihetünk-e Liviusnak, valóban adott-e efféle tanácsokat Hannibal. Livius kitart azon véleménye mellett, hogy Hannibal az Antiochos–Philippos szövetség mellett kardoskodott, ennek azonban kisebb a valószínűsége, mivel Philippos – most már legyőzöttként – Róma kényszerű szövetségese, és az ehhez való hűségnek nem volt alternatívája, mivel ezzel csak nyerhetett.

Mit tett ebben a helyzetben Róma? Csupán a *casus belli* hiányzott, de azt, ahogy mindig, ez esetben is megtalálta. Antiochos egyik alvezére, Menippos lemeszároltatott egy háromszáz fős római helyőrséget egy boiótiai városban, Délionban, emiatt a római népgyűlés megszavazta az Antiochos elleni háború megindítását, a döntést a *senatus* is ratifikálta. A római hadvezér M' Acilius Glabrio – Scipio Africanus barátja és pártfogoltja – lett, aki ismert filhellén volt. 191-ben indult meg a nagyszabású hadjárat, ebben Antiochos hosszas küzdelem után veszített. A küzdelem tengeren folytatódott tovább a rómaiak ellen. Hannibal Antiochos azzal bízta meg, hogy – kihasználva régi kapcsolatait – Tyrosból hozzon erősítést. Különös megbízatás ez, hiszen Hannibal elsősorban a szárazföldi hadászatban jeleskedett. A pun vezér a megszervezett flottával Pamphylia közelében ütközött meg a rhodosiakkal, jó manőverező képességeiknek, mozgékony hajóiknak és kitűnő hajózási tapasztalataiknak köszönhetően az utóbbiak győztek.³⁵ Hannibal és hajói menekülni kény-

³² Ennek érdekében lépéseket tett már itáliai háborúja idején is.

³³ Livius 36, 7, ford. Kiss Ferencné.

³⁴ Ez utóbbihoz hasonló útelzárást tervezett 199-ben Philippos is Villius és Flaminius ellen.

³⁵ Ezeket az eseményeket Livius (37, 23–24) részletes beszámolójából ismerjük. Rhodos szerepéhez lásd még: Schmitt, Hatto H.: *Rom und Rhodos*. Geschichte ihrer politischen Beziehungen seit des

szerültek, maga a vezér Sidé-félszigete közelébe vonult vissza, és a további harcokban nem vett részt. A két ellenséges flotta Myonnésosnál ütközött meg, majd a döntő összecsapás Magnesia mellett zajlott le, ahol szárazföldön is vereséget szenvedtek a Seleukidák. A békekötés lényegét illetően Florus szavait idézzük: „Úgy tartottuk helyesnek, hogy békét kössünk a legyőzött és kegyelemért könyörgő uralkodóval, s meghagyjuk neki királysága egy részét. Ezt szívesen tettük, mivel olyan könnyen meghátrált előttünk.”³⁶ Ez a vereség egyben Hannibal sorsát is megpecsételte, a rómaiak egyik békefeltétele ugyanis a Róma ellen harcoló idegen polgárok kiadatása volt. Ezt a feltételt a 188-as apameiai békében ismételtén hangsúlyozták.³⁷ Hamza Gábor véleménye szerint ebben a békeszerződésben rögzítettek először a 'háborús bűnös' fogalmát.³⁸ Hannibalt elfogni nem sikerült, de bujkálni kényszerült. Diplomáciai tervei, a nagy, Róma-ellenes keleti koalíció eszméje végképpen füstbe ment.

Antiochos viszont nem adta ki Hannibalt, de további sorsáról kevés biztosit tudunk. Annyi valószínűsíthető, hogy – amint a korábbi kudarcok után – most sem adta fel véglegesen. Cornelius Nepos (Hannibal 9) és Iustinus (32, 4, 3) – nem egészen megbízható információi – alapján úgy tűnik, hogy Hannibal Pamphylia partjainál Kréta irányába fordult, és Gortyn városába utazott.³⁹ Ciprus, a másik nagy sziget ebben az időben a Róma-barát egyiptomiaké volt, a még szóba jöhető lehetőség, Fönícia pedig a Seleukidák fennhatósága alá tartozott. Átmeneti tartózkodási helyként megfelelt Kréta, majd Kyrénében szállt part-ra, de nem tudjuk mit tervezett,⁴⁰ nem indokolt a találgatás Cornelius Nepos (Hannibal 8, 1–2) bizonytalan hitelességű beszámolója alapján. A számkivetett Hannibal további tartózkodási helyeként Strabón⁴¹ és Plutarchos⁴² Armeniát említi, ahol Artaxias király udvarában tartózkodott, ez a terület akkor éppen a római érdekszféra határain kívül esett. Itt – a mai Törökország és Örményország határán, az Ararát hegy környékén – Hannibal állítólag egy új várost tervezett. A király megbízta a városépítés felügyeletével, és az így épült város az Artaxata nevet kapta. A kutatók között az utóbbi időben vita van a nevezett város vonatkozásában,⁴³ de mivel korábbi és későbbi városterveiről is tudunk, nem kizárt, hogy valós tényként fogadhatjuk el ezt az epizódot.

Hannibal nem időzött hosszan Armeniában, ugyanis Kis-Ázsiában változott a helyzet. Rómának – aktívabb diplomáciája folytán – sikerült a bithyniai uralkodót, Prusiast – Antiochos támogatóját – a maga szövetségésének megnyerni (Polybios 21, 11). Azonban Bithy-

---

esrten Berührung bis zum Aufgaben des Inselstaates in römischen Weltreich. München, 1957. 129–151.

³⁶ *Róma háborúi* 2, 8. Budapest, 1979. Ford. Havas László.

³⁷ A béketárgyalásokról lásd Polybios 21, 14, 7–8; 15, 3–4; Livius 37, 34, 5–6; 37, 36, 2; római részről az események érintettje Scipio Africanus mellett fia, Publius és fivére, Lucius is. Antiochosra háborús jóvátételként 15 ezer talentum hadisarcot szabtak ki (ami korábban Karthágó esetében 10 ezer volt!). Lucius Cornelius Scipio 189-ben visszatért Rómába és impozáns diadalmenetet tartott, pompásabbat, mint fivére, Africanus, és megkapta az *Asiaticus* melléknevet, minderről Livius (37, 59, 2) tudósít.

³⁸ Nemzetközi egyezmények az antik Rómában. *História*, 24. évf. (2002) 9–10. szám, 32–34.

³⁹ Kréta akkoriban jelentős kalózközpont volt. Livius (37, 60, 6) Q. Fabius Labeo Kréta elleni hadjáratáról, amely többek között az ottani 4000 fogoly kiszabadítását célozta, szót sem ejt Hannibal otlétéről.

⁴⁰ Ehhez lásd még Picard, G.: *Le problème du portrait d'Hannibal*. Karthágo, 12. (1965) 35–41.

⁴¹ *Geographica* 11, 14, 6.

⁴² Párhuzamos életrajzok, Lucullus 31, 4–5.

⁴³ Lásd Brizzi, G.: *Annibale Strategia e immagine*. Perugia, 1984. 84.; Lancel: *Hannibal*, 296.

niának hamarosan területi vitája támadt Pergamonnal, ebben a konfliktusban több görög állam is támogatta Prusiast, mellé álltak a galaták, Ponthus és Makedónia pedig semlegeséget ígért. Prusias, hogy támogatói előtt fokozza a tekintélyét, befogadta Hannibalt. Ennek pontos idejét azonban nem tudjuk. Városépítő tudományát Hannibal itt is bemutatta, mivel Prusias államának délebbi részén új fővárost szeretett volna létesíteni. Fel is épült a jelzett város, neve Prusa (a mai Bursa).

Cornelius Nepos (23, 10–11) közlései szerint Hannibal a harcokban is részt vett, egy esetben – ókori biológiai fegyverként – mérges kígyókkal teli edényeket hajgáltatott a pergamoni hajókra. Ismét felbukkan egy amolyan „hannibali” hadicsel is, jelesül hírnököt küldött levéllel a királyhoz, annak érdekében, hogy megtudja, melyik hajón tartózkodik. Az elszánt pun nem adta fel Róma ellenes koalíciója tervét, azonban az esélyei egyre csökkennek, mivel a kisebb görög államok nem mertek újat húzni a világbirodalmat építő hatalommal. Nepos szerint (23, 13) Hannibal kísérletet tett a rhodosiak megnyerésére is, egy levelet küldött nekik, de ennek tartalmáról nem tudunk semmi biztosat.⁴⁴

Lancel is említ egy Hannibalnak tulajdonított levelet,⁴⁵ amit az athéniakhoz címzett. Ebben a cannaei csata eredményét adja hírül, és arra hívja fel az athéniak figyelmét, hogy a görögök felkelése megakadályozhatná, hogy a Kelet római fennhatóság alá kerüljön. Lancel véleménye szerint ez az írás feltehetően Hannibal halála után terjedt el a görögök között, a kutató szerint nem Hannibaltól származik. Talán összefüggésben állhat mindez azzal a helyzettel, hogy miután a rómaiak legyőzték Philippost és Antiochost, felvetődött annak a reménye, hogy Hannibal esetleg még elérhet valamit.

A Bithynia és Pergamon területi vitáját lezáró ütközet 184-ben zajlott le, ahol Prusias nem vette igénybe Hannibal katonai–taktikai tapasztalatait. Az ütközetet Pergamon nyerte meg, ezzel véglegesen megpecsételődött Hannibal sorsa is. 183-ban a pergamoni uralkodó bepanaszolta a római *senatus*nál Bithyniát, amiért az szövetekezett ellene Philipossal. A *senatus* Quinctius Flaminiust küldte ki a helyzet tisztázására. Appianos szerint⁴⁶ a római hadvezér nem tudta, hogy Hannibal is éppen ott tartózkodik, és nagyon meglepődött, amikor ott találta, és a királynak azt ajánlotta, hogy mérgezze meg. Plutarchos szerint Róma számára ismert volt Hannibal tartózkodási helye, de már nem tartottak tőle, és nem is törődtek vele. Cornelius Nepos (23, 12) egyenesen azt állítja, hogy a rómaiak tudtak Hannibal ottlétéről, és éppen azért küldték oda Flaminiust, ezt a feltevést Plutarchos is (Flaminius 21) említi. Eltérnek a forrásadatok abban a kérdésben is, hogy Prusias kiadta vagy menteni próbálta „vendégét”. A területi vitát Flaminius Pergamon javára döntötte el, továbbá rendelkezett a város ellen harcoló idegen katonák kiadatásáról is. A legenda szerint a páratlan pun hadvezér egy Libyssa nevű hely közelében halt meg, és ott is temették el. Sírhelyét ismerni vélték, és sokáig mutogatták.

Livius szavai szerint (39, 51): „Hannibal magában mindig is ilyen végre számított, mert tudta, hogy mennyire engesztelhetetlenül gyűlölik őt a rómaiak, s mert szinte alig bízott a királyok hűségében, Prusias megbízhatatlanságáról pedig nemrégiben győződött meg [...] látva, hogy a körben felállított őrségek minden utat elzárnak, odahozatta a mérget, amelyet

⁴⁴ Annyit említ csak, hogy ez az írás görögül íródott, és talán a 189. év *consulj*ának, Cn. Manlius Vulsónak a galaták elleni büntetőhadjáratához lehetett köze, ennek kapcsán igen negatív képet lehetett festeni a rómaiakról. Nem tudjuk biztosan, hogy az írás valóban létezett-e. Hoffmann (i. m. 182–183.) valószínűk tartja.

⁴⁵ Ez a levél egy Hamburgban őrzött papírusztekercsen maradt fenn, lásd Lancel: *Hannibal*, 299.

⁴⁶ Annibaliké 11, 43 (Magyarul in: Appianos: *Róma története*. Budapest, 2008.); lásd még Plutarchos: Párhuzamos életrajzok, Flaminius 20.

már jó régen előkészített [...] Nem nagy és nem dicső ez a fegyvertelen és elárult ember felett nyert győzelem, amellyel Flaminius hazatér.” (Ford. Kiss Ferencné.) Plutarchos szerint (Flaminius 21.) a rómaiak elítélték Flaminius tettét: „Mikor ezt a senatusnak jelentették, sokan gyűlöletesnek tartották Titus túlbuzgó és kegyetlen eljárását, hogy Hannibalt, ezt az öreg szárnyaszegett és megtépázott madarat, akit olyan ártatlannak találtak, hogy szabadon engedték, megölte, anélkül, hogy erre bárki megkérte volna, merő dicsőségvágyból, hogy nevét Hannibal halálával hozzák kapcsolatba.”

Hannibal halálának valószínű dátuma a 183. év ősze. Róma elszánt ellenségének alakja köré – ahogyan ez a nagy emberek esetében szokásos – legendák szövődtek. A rómaiak különös aktivitást tanúsítottak alakjának befekettítése érdekében, elég, ha csak a sokszor emlegetett pun hitszegésre gondolunk. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy efféle tettek egész sorát lehetne említeni a rómaiak ellen is. Joggal tartottak tőle, állama méltó vetélytárs és ellenfél volt Róma számára, a pun vezér páratlan teljesítményének illusztrálására elegendő kiemelni azt a fontos tény, hogy Itália területén – vagyis a számára ismeretlen terepen – valamennyi csatájából ő került ki győztesen. Róma elleni gyűlöletét és terveit az utolsó pillanatig nem adta fel, kivételes jellem abban az értelemben is, hogy bukott hadvezérként sem állt félre, hanem minden lehetőséggel számot vetve, szinte élete utolsó percéig erőfeszítéseket tett.

Megítélése nem egyértelmű. Polybios az események és helyzetek összefüggésébe állítva reálisabban ítéli meg, Livius szerint kudarcra után csak a bosszúállás vezérelte. Az utókor inkább Liviust követi. Iuvenalis ironikus hangvételű szatírában emlékezik meg róla.⁴⁷ Kivételes hadvezéri nagyságát és páratlan stratégiai képességeit senki nem vitatta, alakja iránt a 19. század közepe óta megélnékült a kutatók érdeklődése. Terveit nem sikerült megvalósítania, de bukott hadvezérként folytatott diplomáciai próbálkozásai valószínűleg meggyorsították azt a folyamatot, amelyben Róma éppen azt a térséget vonta fennhatósága alá, amely először a jeles pun stratégia terveiben nyert jelentőséget.

A kiváló Hannibal- és Karthágó-kutató Hoffmann véleményét a következőképpen összefoglalja: „De mindezen túl van még valami más is, amivel maradandó emléket állított magának. Az utókor azt az embert látja benne, aki felvette a harcot egy túlerőben lévő állam ellen, és az utolsó órában megpróbálta elhárítani a kikerülhetetlen végzetet. Amikor Róma már arra készülődött, hogy uralma alá kényszerítse a Földközi-tenger körül lakó népeket, Hannibalban még egyszer, utoljára testet öltött egy pusztulásra ítélt világ nagysága.”⁴⁸ Lancel különös zárógondolata Hannibalról pedig a következő: „...egy hős, aki egy másik világból jött, hogy a mi világunkban, vagyis a klasszikus világban, amelyből származunk, megírjon egy oldalnyi holnap nélküli történelmet.”⁴⁹

⁴⁷ *Decimus Iunius Iuvenalis Szatirái magyarul és latinul*. Budapest, 1964. 10., 142–147. Ford. Muraközy Gyula.

⁴⁸ Hoffmann: *Hannibal*, 304.

⁴⁹ Lancel: *Hannibal*, 304.